

מפותיו של סטפן אילש – כרטוגראף ירושלמי מן המאה הי"ט

ריכב רובין ומוטי יאיר

סטפן אילש

בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, באוסף המפות על-שם ערן לאור, מצויה מפה של ירושלים הנושאת את הכותרת: 'ירושלים ממעוף הציפור, מאת סטפן אילש' (Jerusalem aus der Vogelschau, Stephan Illes). זוהי מפה מודפסת, המתארת את ירושלים ממעוף-ציפור אלכסוני, מכיוון דרום-מערב. ציור המפה מפורט מאוד, מדויק למדי ועשוי בצורה נאה. כבר ממבט ראשון נראה, שהמפה משקפת את מראה העיר ירושלים במחצית השנייה של המאה הי"ט. ניכר בה, שיוצרה הכיר היטב את העיר והיה כרטוגראף בעל יכולת טכנית וכשרון אמנותי, שהפכו את מפתו ליצירה נאה ומיוחדת!

סטפן אילש – האיש ותולדותיו

הפרטים הביוגרפיים של אילש ידועים לנו רק באופן חלקי. הוא היה קאתולי, יליד פרסבורג, אשר היתה עיר חשובה בממלכה האוסטרו-הונגרית.² שנת לידתו אינה ידועה לנו, אך ידוע שהוא הגיע

1 המפה נרכשה על-ידי מר לאור לפני שנים רבות בג'נבה שבשווייץ. קטעים מן המפה הוצגו כאיורים בשני ספרים: מרים הרי, בת ירושלים הקטנה, תל-אביב תשל"ה; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה הי"ט, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 185, 216, 344. וראה המפה להלן.

2 אנו מודים לבית הספרים הלאומי על הרשות לפרסם כאן קטעים מן המפה. תודה מיוחדת לגב' שושנה קליין, מנהלת אוסף המפות על-שם ערן לאור, וגב' אנה קונדור, שסייעה לנו באיסוף החומר למאמר זה.

פרסבורג (Pressburg), כיום ברטיסלבה (Bratislava), נקראה בהונגרית פוז'וני (Pozsony). העיר היתה בעבר עיר חשובה בחלק ההונגרי של הקיסרות ההבסבורגית ומשמשת כיום כבירת החלק הסלובקי של צ'כוסלובקיה. מיקומה של העיר – על גדת הדנובה, בין בודפשט ווינה – ותולדותיה היקנו לה חשיבות רבה והביאו לכך, שהיא היתה מקום-מיפגש בין המרכיבים הגרמניים, הונגריים וסלאביים של הקיסרות האוסטרו-הונגרית. כיוון שכך, היתה פרסבורג מרכז תרבותי עשיר. יש להניח, שלכך היתה השפעה רבה על חינוכו של אילש ורקעו התרבותי.

לירושלים כאיש צעיר בשנת 1864.³ בתחילת דרכו בירושלים הועסק כשוליה של כורך-ספרים בבית-הדפוס הפרנציסקאני במנזר סט. סלבדור.⁴ לאחר זמן-מה עזב את עבודתו והקים בעצמו בית-מלאכה לכריכת ספרים. אילש התגורר בירושלים כשתיים-עשרה שנה, עד שלהי שנות השבעים של המאה הי"ט.⁵ לא ידועים לנו פרטים נוספים על חייו.

באותה עת פעלו מדינות אירופה ושליחיהן בצורה נמרצת בירושלים ובארץ-ישראל כולה. בצד פעילותן המדינית והדתית פרח באותה תקופה מחקר ארץ-ישראל, טבעה, תולדותיה, תושביה ואתריה. ירושלים עמדה במרכז פעילות מחקרית זו ובה השתלב אילש, שלמד במשך תריסר שנות מגוריו בעיר להכירה ועמד בקשרים אישיים עם חוקריה המובהקים כקונרד שיק, המרקוז דה-ווגאה, טיטוס טובלר, ק' צימרמן ואחרים.⁶ את מפותיו הוא הכין על-פי מפות הסקר הבריטי ששירטט צ'רלס וילסון. כאזרח אוסטרו-הונגרי היה אילש מקורב להרמן צ'וקה (H. Zschokke), מנהל ההוספס האוסטרי בירושלים בשנים 1864-1866 ומחוקרי ירושלים באותה תקופה.⁷ דומה, כי בתקופה זו הוא גם יצר את מפות התבליט שלו, שנוצרו בירושלים והועברו אחר-כך לתצוגה בערי אירופה.

מפות התבליט והמפה המצוירת

מן הידיעות שברשותנו אפשר להסיק כי אילש יצר שלוש מפות-תבליט ומפה מודפסת אחת, כולן של ירושלים.

שתיים ממפות אלה – מפת התבליט הראשונה והמפה המודפסת – מצויות בידינו. שתי מפות התבליט האחרות אבדו באירופה.

מפת התבליט הראשונה 1873-1872

תולדות המפה

בשנת 1873 התקיימה בווינה תערוכה עולמית רבת-חשיבות. ארץ-ישראל לא זכתה לביתן משלה, ונשתלבה בביתן האימפריה העות'מאנית. במסגרת המדור הארץ-ישראלי הוצגו דגמים של כיפת

3 מרבית הפרטים הביוגרפיים על אילש מופיעים במאמר-ביקורת המשבח את עבודתו: H. Zschokke, 'Palästina aus der Welt Ausstellung in Wien 1873', *Das Heilige Land*, XVIII, 1 (1874), pp. 4-8

4 בית-הדפוס הפרנציסקאני הוקם והופעל בעזרת הקרדינל של וינה, שאף שלח את המכונות לבית-הדפוס. המנזר הפרנציסקאני אף היה תחת חסות הקונסול האוסטרו-הונגרי. לפיכך, טבעי היה שצעיר הונגרי המגיע לירושלים ישתלב בבית-דפוס זה. ראה גם: בן-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 264-265.

5 מניין שנות ישיבתו של אילש בירושלים אינו ברור: מחד, הוא מעיד על עצמו שישב בירושלים שתיים-עשרה שנה; מאידך, מוסרים מקורות אחרים שהוא פעל בירושלים מ-1864 וכמעט עד 1880. ייתכן, שהוא מנה את שנותיו מבלי לכלול בחשבון את תקופות העדרותו מן העיר ושהותו באירופה.

6 על קשריו של אילש עם החוקרים הללו ואחרים ראה: S. Illes, *Kurze Beschreibung der beiden Geographischen Stereogramas des Biblischen Jerusalem und des Heutigen Jerusalem*, Hannover [ללא ציון שנת ההוצאה] חוברת זו מתארת את צמד מפות התבליט שנוצר על-ידי אילש ויתואר להלן.

7 על צ'וקה ופעילותו ראה: T. Tobler, *Bibliographia Geographica Palaestinae*, Leipzig 1867, pp. 205-206; R. Röhricht, *Bibliotheca Geographica Palaestinae*, Berlin 1890, p. 518; K. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Öesterreich*, Vol. 60, Wien 1891, pp. 272-275

הסלע ושל הר-הבית מעשה ידי קונרד שיק, ולצידם מפת-תבליט שתיארה את ירושלים באותם ימים, מעשה ידי סטפן אילש. מפה זו זכתה לשבחים רבים, ולאחר נעילת התערוכה הועברה בין ערי אירופה והוצגה בפני הקהל במקומות שונים. ב-1874 הוצגה מפת התבליט בקלן, ומציגה אף פירסמו את המלצתו והתרשמותו של טובלר, שנחשב אז לחשוב בחוקרי ירושלים ואשר ראה את המפה, כנראה, במינכן.⁸

מפת התבליט המשיכה לנדוד בין ערי אירופה החשובות, בהן הוצגה במקומות ציבוריים. בשווייץ, למשל, הוצגה המפה בציריך, באזל, נוישטאל, לוזאן ולבסוף, ב-1878, הגיעה לג'נבה.⁹ באותה שנה הודפסה בבאזל חוברת-הסבר למפה, אותה חיבר אילש עצמו. החוברת כללה התייחסות כללית לירושלים ותיאור מפורט של המפה, דרך הכנתה, צבעיה, שטחה וכדומה.¹⁰ בסופה של החוברת מצורפות שלוש המלצות: המלצתו של טובלר, שתורגמה מגרמנית לצרפתית; המלצתו של רטיסבון, שנכתבה בירושלים ב-1873, עוד לפני התערוכה בווינה; והמלצתו של פליקס בווט, אף הוא מחוקרי ארץ-ישראל וירושלים, שנכתבה בנוישטאל ב-1878.¹¹

חוברת זו, יחד עם חוברת-הסבר שתיארה את צמד מפות התבליט המאוחרות, ובעיקר ההמלצות הכלולות בה, מצביעות על חשיבותן של מפות התבליט בעיני בני אירופה באותם ימים, ושל חוקרי ירושלים.

בעקבות הצגתה של מפת התבליט בג'נבה התארגנו בני המשפחות המכובדות של העיר, ערכו מגבית ורכשו את מפת התבליט בסכום של 10,000 פרנק. אחר-כך הוצגה מפת התבליט משך כ-40 שנה ב'אולם הרפורמאציה' (Salle de la Reformation) בעיר, עד שהצגתה הופסקה בשל סיבות טכניות. מאז היתה המפה מונחת מפורקת ומוזנחת, במחסן בג'נבה, בו התגלתה לאחרונה וממנו הוצאה והועברה לירושלים.¹²

8 מפת התבליט עוררה עניין בקרב רבים מן המבקרים בתערוכה. ראה את דבריו של צ'יקה (לעיל, הערה 3), וכן 'הלבנון', 8 (5 באוקטובר 1873), עמ' 62; המגיד, י"ז, 24 (18 ביוני 1873), עמ' 218. המלצתו של טובלר ראה: T. Tobler, 'Das Grosse Stereorama der Stadt Jerusalem und ihrer Umgebung von Stephan Illes', *Das Heilige Land XIX*, 1 (1875), pp. 36-37. [ללא שם המחבר].

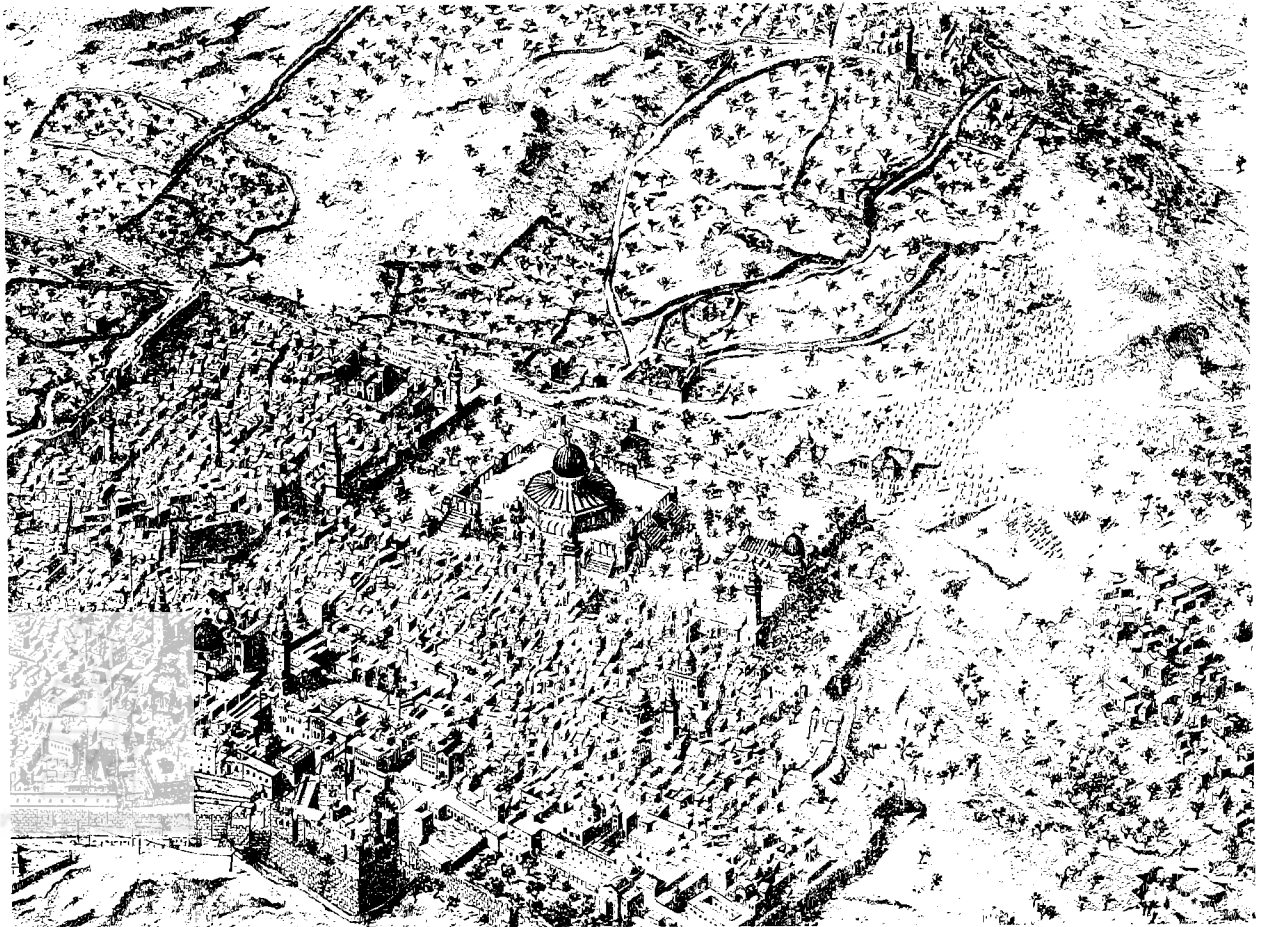
9 ערים אלה נמנו בהמלצתו של פ' בווט, שפורסמה בחוברת שנדפסה בבאזל ומתארת את מפת התבליט. ראה להלן הערות 10 ו-11.

10 ליטמן ואנו מודים לו על כך. S. Illes, *Description du Relief de Jérusalem*, Basel 1878. חוברת זו הגיעה לידינו בעזרתו של מר דויד

11 פליקס בווט (Félix Bovet) היה שווייצרי, יליד נוישטאל, שעסק בתיאולוגיה ובהוראת עברית. ב-1858 ערך מסע למצרים, לארץ-ישראל וללבאנט ואת רשמיו פירסם בספר *Voyage en Terre-Sainte*, Neuchâtel 1861. ספרו נדפס בשמונה מהדורות בצרפתית וכן תורגם לשפות רבות. עליו ראה גם: מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב 1979, עמ' 45.

12 מפת התבליט התגלתה כמעט במקרה, הודות לרצונם הטוב של מספר אנשים. מוטי יאיר ידע שהמפה הגיעה בזמנו, במהלך נדודיה, לג'נבה ונמכרה שם. הוא ביקש את עזרתה של גב' אריאן ליטמן, תלמידת האוניברסיטה העברית, שנסעה לביקור משפחתי בג'נבה, לאתר את המפה. זו אכן אותרה על-ידי אביה, מר דוד ליטמן, שהסתייע באנשים שונים בג'נבה. לאחר שעמד על חשיבותה השתדל מר ליטמן רבות למען העברתה של המפה לירושלים. תודתנו הנאמנה למר ליטמן ולכל מי שסייע לו בכך. תודתנו למר ליטמן גם על פרטים שונים הנוגעים לגלגוליה של המפה שהביא לידיעתנו.

מצבה של מפת התבליט כיום דורש שיקום ושיחזור, מלאכה הנעשית בימים אלה.

ירושלים ממעוף ציפור – מפת אילש המודפסת (מבט ממערב למזרח)

תיאור המפה

מפת התבליט נעשתה בקנה-מידה של 1:500 ושטחה 4.5×4 מ' ¹³. היא מתארת את המרחב שבין הר-הזיתים במזרח ומגרש-הרוסים במערב ובין עין-רוגל בדרום עד הקו העובר בין מגרש-הרוסים ואזור מוזיאון רוקפלר בצפון.

גוף המפה עשוי אבץ והוא מחולק לשמונה חלקים, כדי לאפשר את העברתה ממקום למקום. אילש טרח, יחד עם שני עוזרים, כחמישה חודשים על התקנת התבליט. מבחינת הטופוגרפיה, הסתמך אילש על מפת וילסון ¹⁴. תיאור המיבנים מבוסס על רישומים רבים שערך אילש עצמו ועל היכרותו הבלתי-אמצעית את העיר ירושלים.

באופן כללי, מפת התבליט מהימנה ומדויקת. בולטת תשומת-הלב שהוקדשה לפרטים רבים:

13 רוריכט (לעיל, הערה 7), עמ' 660-661; צ'וקה (לעיל, הערה 3), עמ' 5-7.

14 C. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, 1:2500, 1864-1865

מפת התבליט של אילש אשר שימש כנראה מקור לציור המפה

הצמחיה, בתי הקברות, בריכות המים וכד'. נוסף לכך, הודגשו הקונסוליות באמצעות דגלונים והכנסיות באמצעות צלבים. תשומת-לב ניכרת הוקדשה לבנייני-ציבור, ובעיקר לבניינים של מוסדות אירופיים-נוצריים. כך בולטים ההוספיס האוסטרי, מגרש-הרוסים, הפטריארכיה הלאטינית, כנסיות הרובע הארמני ועוד.

מפת התבליט עשירה בפרטים. נציין להלן מספר עניינים המייצגים, לדעתנו, את המפה ואת

תהליך יצירתה:

א. קו הטלגרף מתואר על-גבי עמודים כשהוא בא לירושלים ממערב, יורד במקביל לחומה לכיוון שער יפו, נכנס אל תוך העיר ונמשך עד 'בית הפחה' (הסראיה) ברחוב מעלות המדרשה.
 ב. שער הורדוס והשער החדש אינם נראים במפת התבליט, שהוכנה עוד לפני פתיחתם. יש בכך כדי להציג בצורה מוחשית את מצב חומת העיר ושעריה לפני 1875-1880, מועד פתיחת השערים הללו.

ג. אילש התייחס לפרטים קטנים ביותר: חלונות הבתים; שבכות הבולטות מחלונות הבתים כלפי חוץ; מעקות המרפסות והגגות; ארובות החרס במיבנים אחדים; ואפילו שלטי-חניות בסמטאות העיר העתיקה. הדבר מצביע על היכרות יסודית עם העיר העתיקה, ועל תשומת-הלב והמאמץ שהושקעו מתוך כוונה להשיג דיוק ומהימנות.

ד. יחד עם מפת התבליט שהובאה לירושלים ארוזה בשמונה ארגזים גדולים, הובא ארגז נוסף ובו חלקי מיבנים נוספים. בין אלה נראים כיפת הסלע, כיפת 'העלייה לשמיים', הכנסייה הארמנית על-שם יעקב הקדוש, עשרה צריחי-מסגדים, כיפת בית-הכנסת 'תפארת ישראל', טחנת-הרוח של מונטיפיורי ואחרים. חלק מן המיבנים האלה התפרקו מן הסתם ממפת התבליט במשך השנים, בהן היתה מוזנחת. אולם להערכתנו, חלק מהם, ובעיקר צריחי המסגדים, נבנו מלכתחילה בצורה שאיפשרה את פירוקם, אולי לצורך אריות מפת התבליט והובלתה ממקום למקום.

כדי לנתח את תוכן המפה נעזרנו בצילומים שלה: צמד צילומים שנעשו בג'נבה לפני שנים רבות, וסידרת צילומים מפורטת שנערכה ערב העברתה של המפה לירושלים.¹⁵ בשני עניינים אין התאמה בין הצילומים הישנים לצילומים החדשים:

א. מצפון לחומת העיר נראו בצמד הצילומים הישן שני מיבנים גדולים: האחד ממזרח ל'חצר המטרה', והאחר מצפון-מזרח ל'קסר א-שיח'. מיבנים אלה אינם מופיעים במפות התקופה, ולפי הערכתנו, לא התקיימו כלל. מיבנים אלה אינם מופיעים כלל בצילומים החדשים, ונראה שהוסרו כבר בתקופה שהמפה הוצגה בג'נבה.

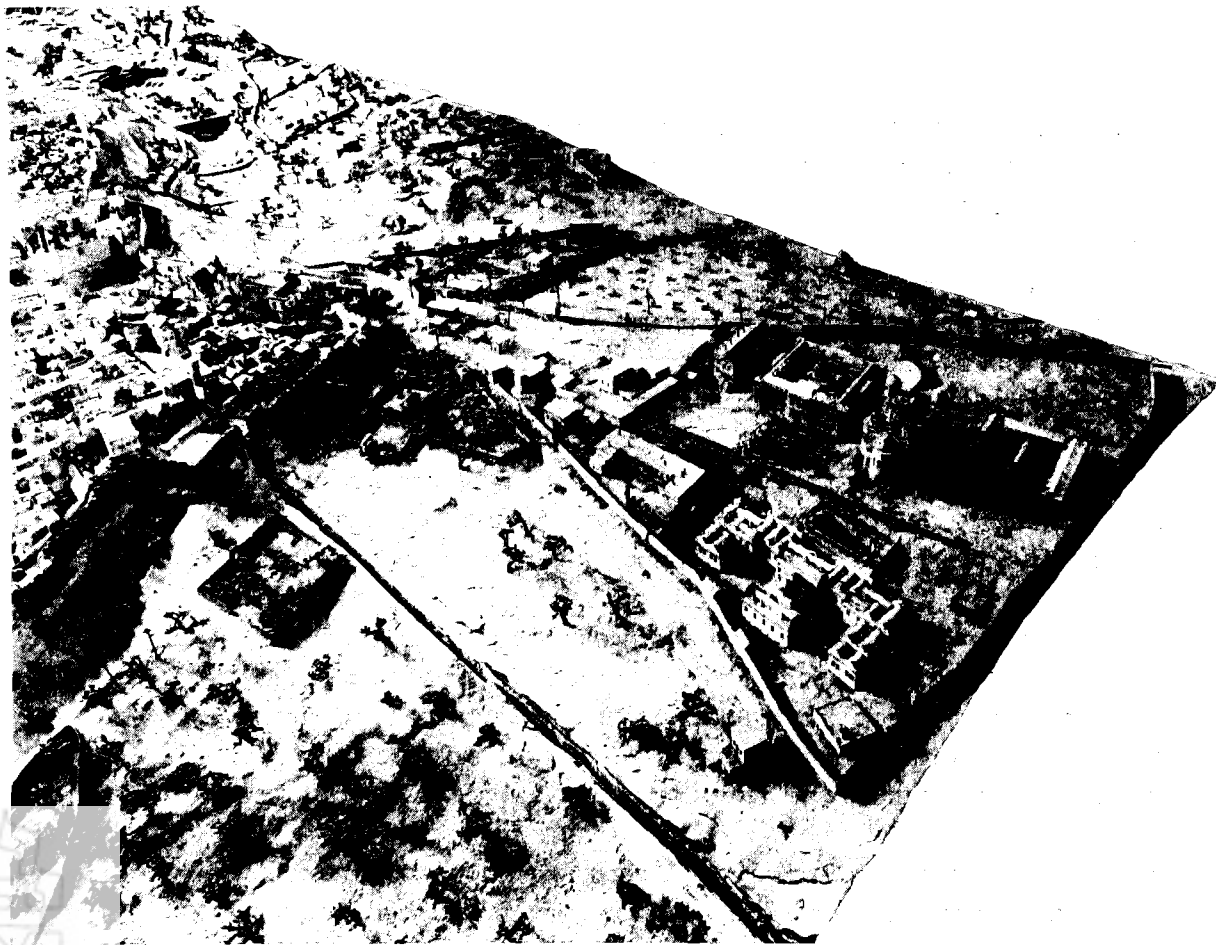
ב. בתצלומים הישנים נראים שמונה מסגדים במקומות בהם לא היו כלל מסגדים: סמוך לכניסה המזרחית למגרש-הרוסים; בשכונת מחנה-ישראל; על גג בית-החולים היווני-אורתודוכסי (כיום מלון 'גלוריה'); ממזרח לבית-הכנסת 'תפארת ישראל'; בפניה הצפון-מזרחית של העיר העתיקה ('מגדל החסידות'); בחומה הצפונית, סמוך לשער הורדוס; מחוץ לעיר, מול שער שכס; ובמיתחם הר-הבית, ממזרח לאל-אקצא. בתצלומים החדשים מסגדים אלה אינם נראים; אך, כאמור, בין החלקים המפורקים הנלווים למפת התבליט מצויים עשרה צריחי מסגדים, וייתכן שחלק מהם שייך לשמונה מסגדים 'דמיוניים' אלה. ייתכן, שתוספת מלאכותית זו של מסגדים נעשתה כדי להדגיש את מוסלמיותה ותורכיותה של ירושלים ונועדה להשביע את רצונם של מארגני ביתן האימפריה העות'מאנית בתערוכה העולמית בווינה, בה הוצגה המפה לראשונה. עניין מפתיע יותר וחסר הסבר, לדעתנו, הוא העדרם של צריחי המסגדים שלידי בית-הכנסת 'החורבה'; 'צריח ישראל' (על-יד שער השבטים) בצפון-מזרח הר-הבית; וצריח בני עזינימה בצפון-מערב הר-הבית.

הדיוק הרב בפרטים שונים ורבים במפת התבליט שולל את האפשרות, שאידיוקים אלה וחוסר ההתאמה בין הצילומים הישנים למצב כיום הם מקריים. כפי שצינו, הכיר אילש את העיר היטב ודייק בעיצובה של מפת התבליט. לכן כל תופעה חריגה דורשת עיון והסבר.

מפת 'ירושלים ממעוף הציפור'

מפה זו אינה מפת-תבליט, אלא ציור בפרספקטיבה המודפס על-גבי נייר. גודלו של גליון הנייר הוא 45 × 33 ס"מ, והשטח המצויר הוא 37.6 × 26 ס"מ. המפה נדפסה בווינה על-ידי גוברנר

15 צמד הצילומים הראשון נמסר לנו על-ידי מר ליטמן מייד עם גילוי המפה. סידרת הצילומים המפורטת נערכה על-ידו לפני משלוח המפה והיא שמורה במוזיאון העיר ירושלים. אנו מודים למר ליטמן ולרנה סיון ממוזיאון העיר ירושלים.

תצלום מוגדל של חלק מן התבליט: מגרש הרוסים ופינת החומה (מבט מצפון לדרום)

והיירהאמל בשמו של סטפן אילש מירושלים. שנת ההוצאה אינה מצוינת על המפה עצמה.¹⁶ התיאור, ממעוף-ציפור אלכסוני, הוא מכיוון דרום-מערב, כיוון בלתי-שיגרתי בציורי פרספקטיבה של ירושלים, משום שמכיוון זה אין נקודת-תצפית נוחה על העיר. קנה המידה, ככל תיאור אלכסוני, אינו אחיד והוא הולך וקטן מן החלק הקרוב (התחתון) של המפה אל חלקה הרחוק (העליון). השטח המתואר במפה כולל את הר-הזיתים במזרח; את שולי מגרש-הרוסים בצפון-מערב; את מחנה-ישראל במערב; וגיא-בן-הנום וכפר השלוח בדרום. בגלל הפרספקטיבה האלכסונית 'עבלעים' מיבנים ותוואי-נוף, ובעיקר בולט הדבר לגבי נחל-קדרון ואתריו.

מפת הפרספקטיבה מצויה באוסף לאור ועמדה לרשותנו מראשית מחקרנו. תאריך הכנתה אינו מצוין עליה, אולם ניתן להסיק לגבי זמן הכנתה מתוך הפרטים הנראים בה, ובעיקר על-פי מיבנים שזמן הקמתם ידוע בבירור: על הר-הזיתים נראה המנזר הכרמליתי (כיום כנסיית 'אבינו

שבשמיים'), שהוקם בשנים 1868-1869.¹⁷ ממערב לעיר העתיקה נראית שכונת מחנה-ישראל, שנוסדה בשנת 1868 ובנייתה נמשכה שנים אחדות;¹⁸ במיתחם המוריסטאן מונף דגל, המציין את הקאפלה של הגרמנים-לותרנים שנחנכה בשנת 1871;¹⁹ ממערב לשער החדש, בין חומת העיר העתיקה למגרש-הרוסים, נראים מיבנים אחדים שנבנו בין השנים 1865-1876;²⁰ ברובע היהודי נראה בית-הכנסת 'תפארת ישראל' ועל גגו מתנוססת הכיפה, שהושלמה בשנת 1872.²¹ לעומת זאת, נעדרים מן המפה מיבנים שונים שהוקמו במחצית השנייה של שנות השבעים של המאה הי"ט. בעיקר בולט בהעדרו המיתחם של בית החולים 'סאן-לואי', שבבנייתו החלו בשנת 1879.²² עובדות אלה הביאו אותנו למסקנה, שהמפה הוכנה בין השנים 1872-1875. מסקנה זו התחזקה עם גילוייה של מפת התבליט, משום שהוברר הקשר בין שתי המפות. מפת הפרספקטיבה תלויה באופן כמעט מוחלט במפת התבליט, שהיא למעשה ציור-רישום של מפת התבליט. תלות זו בולטת כשמשווים את פרטי התיאור בשתי המפות. הפרטים המתוארים כדוגמת תרני הדגלים, צלבי הכנסיות, עמודי הטלגרף, תוואי הטופוגרפיה ועצי הזית סביב ירושלים — כל אלה צוירו במפת הפרספקטיבה על-פי צורתם במפת התבליט.

מסקנה זו, שמפת הפרספקטיבה היא תוצר-לוואי של מפת התבליט, מסייעת לפתור שני קשיים נוספים: א. שכיוון התיאור של מפת הפרספקטיבה — מבט אל ירושלים מדרום-מערב — הוא בלתי-שיגורתי כפי שצויין לעיל. ב. הצללים במפת הפרספקטיבה פונים לדרום-מזרד. מצב זה, כאילו השמש בצפון-מערב, הוא בלתי-אפשרי לחלוטין. הדבר אפשרי, אם מפת הפרספקטיבה הוכנה על-סמך מפת התבליט, בעזרת תאורה מלאכותית שהטילה את הצללים לכיוון דרום-מזרח, מבלי שהצייר ייחס לדבר חשיבות.

אולם, למרות תלותה הרבה של מפת הפרספקטיבה במפת התבליט, הרי שהפרטים הבלתי-נכונים, עליהם הערנו בדיוננו במפת התבליט, תוקנו תוך כדי הכנת מפת הפרספקטיבה: המסגדים שלא התקיימו במציאות ושהוכנסו למפת התבליט, נמחקו; שני המיבנים הגדולים מצפון לעיר העתיקה הוסרו.

ייתכן מאוד, שמפת הפרספקטיבה הוכנה והופצה בערי אירופה כמזכרת במקומות בהן הוצגה מפת התבליט. על חשיבותה של המפה ותפוצתה בין חוקרי ארץ-ישראל אפשר ללמוד מכך שהיא נדפסה, כמות שהיא, כאיור בספרו של הרמן גותה, מחשובי חוקריה של הארץ באותה תקופה.²³

17 בן-אריה, עיר בראי תקופה, כ: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 192-193.

18 שם, עמ' 145.

19 בן-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 270-271; נ' טלמן, 'ההשפעות של הגורם הגרמני על ההתפתחות הישובית של ארץ-ישראל', חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1980, עמ' 15; נספח, עמ' 21. הנ"ל 'כנסיית הגואלי', קרדום, 21-23 (יולי 1982), עמ' 216.

20 זמן הקמתם של מיבנים אלה נקבע על-סמך השוואה בין שתי המהדורות של מפת וילסון (לעיל, הערה 14), שיצאו בשנים 1864-1865 ו-1876. הקטעים הרלוואנטיים של מפות אלה מופיעים כאיורים אצל בן-אריה (לעיל, הערה 17), עמ' 107, 146.

21 בן-אריה (לעיל, הערה 1), עמ' 345.

22 בן-אריה (לעיל, הערה 18), עמ' 382.

23 H. Guthe, *Palästina*, Bielefeld — Leipzig 1927, pp. 96-97. אנו מודים לד"ר רות קרק שהפנתה את תשומת-לבנו להופעתה של המפה בספר זה.

צמד מפות התבליט 'ירושלים המקראית' ו'ירושלים בימינו'

בעקבות הצלחתה של מפת התבליט הראשונה, החליט אילש להתקין ולהציג בערי אירופה צמד מפות-תבליט חדש: אחת, בקנה-מידה של 1:625 ובשטח של 1.5×4 מ', תיארה את 'ירושלים בימינו' ועודכנה לשנת 1880. שנייה, בקנה-מידה של 1:1250 ובשטח של 2×3.10 מ', תיארה את 'ירושלים המקראית' בלשונו של אילש, היינו ירושלים בימי הבית השני, 'בתקופת הורדוס, ישו וטיטוס'. גורלן של מפות-תבליט אלה אינו ידוע, ואף לא ברור לנו אם השתמרו והיכן. לידינו הגיעה רק חוברת-הסבר דקה, שנועדה למבקרים במקומות בהם הוצג צמד מפות התבליט.²⁴ חוברת זו היא כבחינת מעט המחזיק את המרובה ומוסרת לנו מידע רב על מפות התבליט, כולל רשימת האתרים שנכללו בכל אחת מהן. על-פי החוברת, תיארה מפת התבליט הראשונה את השטח שבין כנסיית 'העלייה' במזרח ובריכת-ממילא במערב ובין עין-רוגל בדרום וקברי-המלכים בצפון. גם מפת-תבליט זו הוכנה על לוחות-אבץ ואף היא הסתמכה על מפת וילסון כמפת-בסיס, כפי שסופר לעיל לגבי מפת התבליט הראשונה. בדברי הקדמתו לחוברת מציין אילש את מאמציו לעדכן את המיבנים המוצגים במפת התבליט ולהציג בדרך זו את התפתחותה של ירושלים בין השנים 1870 ו-1880. הוא מציין גם את סיועו של קונרד שיק, שהעמיד לרשותו שרטוטים ותכניות רבות של מיבנים בירושלים.²⁵ על-פי הנאמר בחוברת, גם במפת-תבליט זו הודגשו מיבני הקונסוליות על-ידי תרנים ודגלים, כנסיות עוטרו בצלבים, כריכות-המים נצבעו בכחול, ובציודם צוינו בתי-קברות, דרכים, כרמי-זיתים ועוד. גם מפת-תבליט זו זכתה להמלצתו הנלהבת של טובלר, שהודפסה בתוך חוברת ההסבר.

מפת התבליט השנייה הנזכרת בחוברת הוכנה באותה טכניקה, אך הציגה את ירושלים בימי הבית השני. כנראה שבשל שיקולים היסטוריים הרחיב אילש את תחומי השטח המתואר במפה זו מזרחה, כדי לכלול את בית-עניה (בית-היני). בדרום, במערב ובצפון כללה מפת-תבליט זו את התחום שהוצג במפת התבליט הראשונה.

נושא נוסף שמדגיש אילש בדברי ההסבר, הוא בעיית תוואי חומותיה של ירושלים, ובעיקר שאלת מהלכה של החומה השלישית. אילש מציין, שהוא נקט בשאלה זו את גישתם של שיק וצימרמן, ששיחזרו את קו החומה השלישית בערך במסלול החומה הצפונית של ימינו.²⁶ בנושא זה מציין אילש גם את הסתמכותו על כתבי מלומדים אחרים, ובהם דה-ווגא, פורר, רייס ועוד.

סיכום

דומה, שמעבר לעיסוק באילש ובמפותיו רומזים הדברים שלעיל לשתי תופעות כלליות יותר בתולדות מיפוי העיר ירושלים:

א. הכרטוגרפיה, מלאכת יצירת המפות, מוגדרת כמיזוג האמנות, האומנות והמדע.²⁷ משך

24 ראה אילש, לעיל, הערה 6.

25 שרטוטיו של שיק, שהיה מומחה לבנייה ולארכיטקטורה, היו ודאי בעלי ערך רב עבור אילש. על משמעות קשריו של אילש עם שיק נוסף ונעמד להלן.

26 K. Schick, 'Mittheilungen aus Jerusalem: II. Die Antiken Reste an der Nordwestmauer von Jerusalem', *ZDPV*, I (1878), pp. 15-23; C. Zimmerman, *Karte und Pläne zur Topographie des Alten Jerusalem*, Basel 1876

27 'Cartography', *Encyclopaedia Britannica, Micropaedia*, II, 1974, p. 600

דורות רבים, מימי הביניים ועד המאה הי"ט, פורסמו בעיקר תיאורים אמנותיים של ירושלים. חלקם היו דמיוניים לחלוטין וחלקם התייחסו לעיר התייחסות ריאליסטית, בדרך-כלל בלתי-מדויקת.²⁸ במהלך המאה הי"ט נוצרו מפות-מדידה, שהלכו והשתכללו עד ליצירתן של מפות מדויקות ביותר של העיר.²⁹ עבודתו של אילש, כפי שהיא נשקפת במפות התבליט ובמפה המודפסת, מבטאת את המיפגש בין עשיית המפות האמנותית לבין עשיית המפות המדויקת. עבודות אלה, ביופין ובמהימנותן, מצביעות על כך, שבכרטוגרפיה האמנות והטכנולוגיה משתלבות היטב זו בזו ואינן דוחקות זו את רגלי זו.

ב. מפות התבליט של אילש מייצגות תופעה כללית, בעלת היקף גדול למדי, של יצירת דגמים ומפות-תבליט בירושלים ובמקומות אחרים. מפות-תבליט אלה שימשו ככלי-ביטוי להצגת מידע גיאוגרפי או מידע מחקרי אחר. קונרד שיק, שעל קשריו עם אילש כבר עמדנו, יצר בצעירותו דגם של המישכן וכליו.³⁰ מאוחר יותר הוא יצר בירושלים דגם של כנסיית הקבר, דגם של ירושלים בימי הבית השני בקנה-מידה של 1:2500,³¹ ודגם של הר-הבית בקנה-מידה של 1:200, אשר בו ניתן להחליף חלקים כדי להציג את מראה הר-הבית בתקופות היסטוריות שונות.³² נראה לנו, שהקשרים בין שיק לאילש לא הצטמצמו רק למידע הנוגע לירושלים ולתולדותיה, אלא גם להשפעה הדדית בתחום המעשי של יצירת דגמים תלת-ממדיים בנושאים גיאוגרפיים, היסטוריים וארכיטקטוניים. תופעה זו של יצירת דגמים והשימוש בהם כביטוי להצגת הישגים המחקר, נמשכה בירושלים גם מאוחר יותר,³³ ועדיין לא זכתה למחקר מקיף.

28 נ' אלחסיד וי' בן-אריה, 'הערות למפות ירושלים 1470-1600', א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 112-151. שם גם הפניות לספרים בהם פורסמו מפות רבות מימי הביניים, ובעיקר לספריהם של ה' מאיר וז' וילנאי.

29 י' בן-אריה, 'מפות המדידה הראשונות של ירושלים', ארץ ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 64-74.

30 א' כרמל, 'דרכו של קונרד שיק לירושלים', א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 115-126.

31 שני דגמים אלה שמורים כיום באוסף המכון האבנגלי הגרמני לחקר ארץ הקודש, באוגוסטה ויקטוריה בירושלים. תודתנו לחיים גורן, שסייע לנו לבקר במקום ולהתרשם מהדגמים.

32 דגם זה נמצא כיום במצב מוזנח מאוד, במרתף בית-הספר הגרמני על-שם שמידט, מצפון לשער שכם. על הדגם ראה גם: C. Schick, *Erklärung der Modelle des Haram Es-Scherif und der Sachra Moschee in Jerusalem*, Wien 1873; G.R. Lees, *Illustrated Jerusalem*, London 1893, Appendix: Model of the Baurath Dr. C. Schick, *Ancient Jewish Temples...*, pp. 155-163 וכן 'חכם חרשים, יועץ הכנין והחוקר המצוין, Baurath Dr. C. Schick', פ' גרייבסקי, מגזי' ירושלים, 20 (תרצ"ב).

33 מפות-תבליט נוספות של ירושלים מצויות בחצר מנזר 'ההלקאה' הפרנציסקאני, בויה דולורוז; בתדרי התצוגה של מנזר 'אחיות ציון' ועוד. דומה, שהדגם ההיסטורי הגדול ביותר והמפורט ביותר הערוך בצורת מפת-תבליט, הוא דגם ירושלים בימי בית-שני מעשה ידי פרופ' אבייונה ז'ל, על-יד מלון 'הולילנד' בירושלים.